
ՓՈՂՁ ՈՐՊԵՍ ՈԱՑԻՈՆԱԼՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԻ ՍՈՑԻՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՈՐՈՇԱՐԿԻՉ

ԳԱԳԻԿ ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ

Ռացիոնալությունը ժամանակակից տերմին է: Դա, ըստ էության, կատարելության մոգական լուսապսակից զրկված բանականությունն է: Ռացիոնալությունը հստակ բանաձևված խնդիրների լուծմանն ուղղված, կիրառական բնույթի գործնական ունակություն է, որն առաջին հերթին միտված է նվազագույն ծախսերով դրված խնդրի առավել արդյունավետ իրականացման նպատակին: Այն սերտորեն շաղկապված է հաշվարկման և ձևայնացման հետ, հաճախ ընդունում է քանակական տեսք, գրեթե անտարբեր է անհատական և հասարակական դերակատարների սոցիալական և էկզիստենցիալ խնդիրների նկատմամբ, ավելի հակված է հաղթահարելու ընթացիկ խնդիրները, քան զբաղվելու մարդկության՝ որպես միասնական ամբողջականության արդար և ազնիվ համակեցության կազմակերպման տեսլականով: Ռացիոնալությունը մեր օրերում մեծ պահանջարկ ունեցող Բանականության պրագմատիկ ձևերից է: Գիշտ է, ռացիոնալ գիտակցությունը, կուռ, անհակասական տրամաբանությունը, մտքի պարզությունը բանական մարդու հպարտությունն են, բայց դրանք արժեք են ներկայացնում միայն գիտության և փիլիսոփայության սահմաններում, մինչդեռ ամենօրյա կյանքում դրանք հանդես են գալիս որպես գոյատևման գործնական միջոց, նպատակասլաց, պրակտիկ գործունեության պահ: Սակայն վարքագծի ոչ բոլոր պահերն են կապված գիտակցման պարզության և տրամաբանականության հետ, այսինքն՝ ռացիոնալությունը՝ որպես ամենօրյա կյանքի կազմակերպման արդյունավետ միջոց, անընդհատ փոխակերպվում է և, ինչպես կտեսնենք հետագա վերլուծությունից, երբեմն նաև վերածվում է իր հակադիր արժեքին՝ իռացիոնալին:

Սոցիալական իրականության մեջ ձևական ռացիոնալության զարգացման և դրա սոցիոնշակութային հետևանքների մասին համակողմանի և արժեքավոր հետազոտություններ են կատարել հատկապես Մ. Վեբերը և Գ. Զիմմելը, որոնք ռացիոնալության հարցը քննարկել են փողի կատարած դերի տեսանկյունից: Տնտեսության, վարքի և առհասարակ կյանքի ռացիոնալ ծրագրավորումն ու կազմակերպումը շրջապատող աշխարհի հետ մեղսունակ մարդու ողջամիտ վերաբերմունքի արդյունք են: Միաժամանակ, սակայն, հատկապես ֆինանսական վարքի հետ կապված, պարբերաբար վերարտադրվում են գործողության իռացիոնալ, աֆեկտիվ, տրամաբանորեն անբացատրելի ձևեր, որոնցում նշանակալի է փողի դերակատարությունը, որովհետև գայթակղության աղբյուր և պատճառ հանդիսացող փողն է հենց տարատեսակ կրքեր, անմիտ որոշումներ, հակաիրավական գործողություններ սադրում: Այնպես որ տնտեսության և ամբողջ հասարակական կյանքի հետևողական ռացիոնալացումն ամենևին էլ չի նպաստում մարդկային արատների և թուլությունների նվազեցմանը:

«Արկածախնդիր» փողի հակասությունները և իռացիոնալությունը սոցիո-մշակութային կյանքում նոր դրսևորումներ են ունենում հատկապես արդիականության պայմաններում՝ կապված համաշխարհային տնտեսության ֆինանսների վիրտուալ բնույթի հետ: Սակայն, մինչև այս հարցի քննարկմանն անցնելը պարզաբանենք, թե շուկայական տնտեսության և ժամանակակից հասարակության լինելիության ընթացքում ինչ ազդեցություն է ունեցել փողը ռացիոնալացման գործընթացների վրա:

Վեբերը ռացիոնալացումը սահմանում է որպես «ինտելեկտուալ-տեսական կամ պրակտիկ-բարոյագիտական որևէ դիրքի տրամաբանական կամ նպատակաբանական հետևողականություն»¹: Տնտեսության պատմությունը գերմանացի մտածողը դիտարկում է որպես ռացիոնալացման ընթացք, որտեղ առաջատար դեր են կատարում փողը և փողի զարգացման շնորհիվ հնարավոր դարձած հաշվապահական հաշվառումը²: Փողի զարգացումը Վեբերը կապում է հասարակության տնտեսական կյանքի ձևական ռացիոնալացման հետ, քանի որ այն տնտեսություն է ներմուծել շրջանառության և հաշվարկի վերացական կանոններ և սկզբունքներ: Տնտեսության ոլորտում դրամական ռացիոնալացումը տնտեսական դերակատարներին հնարավորություն է ընձեռում հաղթահարելու կոնկրետ գործողությունների և գործընթացների փորձառական իրողությունը և անցնել ընդհանրացված փոխանակության, շուկայի գնահատման և հնարավոր հեռանկարների ավելի բարձր մակարդակի: Վեբերն ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքին, որ հենց փողի զարգացումը հնարավորություն ընձեռեց թե՛ ձեռնարկատերերին և թե՛ մենատնտեսներին իրականացնելու բարդ, միջնորդավորված փոխանակություններ և կողմնորոշվելու ոչ թե դեպի իրադրային շահերը, որոնք կառուցվում են մերձավոր-մտերիմների հետ ունեցած նախկին կապերի վրա, այլ դեպի շուկան՝ ամբողջությամբ վերցրած:

Իհարկե, ռացիոնալացման նման արդյունքը լինում է ապրանքադրամային ֆետիշիզմը և որպես դրա հետևանք՝ օտարումը, երբ սոցիալական հարաբերությունները և անգամ մարդկանց տնտեսական ու սպառողական իրական փոխգործակցությունները հանդես են գալիս միայն որպես իրերի հարաբերություններ և դրամական հոսքերի շարժ: Սակայն աշխարհի հենց այս երկատումն է թույլ տալիս հասնելու սոցիալական կյանքի բոլոր ոլորտների առավել լրիվ և հետևողական ռացիոնալացմանը՝ այն ենթարկելով դրամաշրջանառության միասնական տրամաբանությանը: Իրական աշխարհի սահմաններից անդին զուգահեռաբար կառուցվում է փողով արտահայտված արժեքների ամբողջությունը: Այդ տրամաբանության համաձայն՝ շուկայական տնտեսության մեջ անհատները գնահատում և կառուցում են աշխարհի ռացիոնալ պատկերը: Ընդամենը, դրամական արժեքի տրամաբանությունը կախված չէ իրերի և հարաբերությունների ռեալ տրամաբանությունից: Այս առնչությամբ Ջիմմելն ընդգծում է, որ արժեքը սահմանվում է ոչ թե ինքնին առարկայի հատկություններով, այլ մարդկանց ձգտումների կողորդիմատների համակարգում ցանկալիին հասնելու նպատակով գործադրված ջանքերով³: Օբյեկտիվացվելով փողի մեջ՝ այդ համակարգը ծառայում է ի-

¹ Вебер М. Избранные произведения. М., 1990, с. 308.

² Տե՛ս Вебер М. История хозяйства. Биржа и ее значение. М., 2007, էջ 21:

³ Տե՛ս Зиммель Г. Философия денег // Теория общества: Фундаментальные проблемы. М., 1999, էջ 346:

րականության ելակետային ռացիոնալացման տրամաբանությանը. «Մենք ապրում ենք արժեքների աշխարհում, որոնք կազմավորում են իրականության բովանդակությունը՝ հետևելով դրանից ինքնիշխան լինելու կարգին»⁴:

Աշխարհի կրկնապատկման գաղափարը, որ ընկած է ռացիոնալացման գործընթացի հիմքում, հանգեցնում է հակասության, իսկ դրանով պայմանավորված՝ նաև լարվածության ռացիոնալ տրամաբանության և իրական աշխարհի կոնկրետ տրվածության միջև: Փողի առումով այդ հակասությունը դրսևորվում է փողի՝ փոխանակման վերացարկունից ինքնուրույն արժեք դառնալով, որին ավելի շատ են ձգտում, քան անգամ խիստ իրական այլ նպատակների: Փողն այն հատկությունն ունի, որ «բոլոր այլ նյութական և ինտելեկտուալ նպատակները նակաբերում է իրեն, իսկ արժեքի բոլոր սանդղակները՝ ֆինանսական արժեքի սանդղակին»⁵: Փողը ոչ թե ապրանք է, այլ իրավունք: Այն հասարակության սոցիոնշակութային կյանքը սահմանող իրավունքների և պարտականությունների ընդհանուր համակարգի հիմնական տարրերից է, որի առկայությունը կամ բացակայությունը վկայում է հասարակության ինքնազգացողության ընդհանուր վիճակի մասին: Փողը համընդհանուր օբյեկտիվացման այն էական տարրն է, որն իրենից դուրս գտնվող իրողությունների հետ հարաբերվելիս վերացնում է անձնային հիմքը: Վերանում է նաև փողի միջոցով գնահատված ցանկացած առարկայի կամ երևույթի անկրկնելիությունը, քանի որ փողը հանդես է գալիս որպես համընդհանուր չափ⁶: Փողի՝ որպես ունիվերսալ և բացարձակ արժեք կրողի հանդեպ իրական աշխարհն իր բոլոր օրենքներով և յուրահատկություններով արժեզրկվում է: Այս կերպ իրապես «խորհրդագրվում է աշխարհը» (Վեբեր), երբ ցանկացած նպատակ կամ դրդապատճառ զրկվում է իր հմայքից, իսկ ցանկացած օբյեկտի կամ իրադարձության առումով կարևորվում է միայն դրանց ձևական, քանակական դրսևորումը: Աշխարհը «խորհրդագրվում է» փողը ոչ միայն փոխարինում է հույզերն ու կրքերը, այլև իմաստագրվում է ամեն ինչ (սեր և պատիվ ու բարոյականություն, պարտք ու նվիրում), միով բանիվ՝ այն ամենը, ինչ հնարավոր չէ հաշվարկել և ձևայնացնել: Արդիականության խոշոր տեսաբաններից Յու. Չաբերմասը փողը համարում է այն հիմնական միջոցներից մեկը, որի օգնությամբ համակարգի ինստրուկցիոնալ (գործիքային), տեխնիկական ռացիոնալությունը փոխգործակցության զուտ սոցիալական և մշակութային ձևերը դուրս է մղում⁷:

Այս առնչությամբ հետազոտողները, ամենից առաջ Վեբերը, Ջիմմելը և Մոսկովիչին, ընդգծում են, որ փողը ձևավորում է մտածողության յուրահատուկ ոճ, որի շնորհիվ շուկայական տնտեսության վրա հիմնված հասարակության մշակույթը ձեռք է բերում զոյության ու գործառնության առանձնահատուկ հատկություններ: Բանն այն է, որ փողի հետ կապված ձևական ռացիոնալացումը տարածվում է բոլոր հարաբերությունների վրա և դրանք դիտարկում որպես այնպիսի իրական ընթացակարգեր, որոնք կիրառելի են դրամաշրջանառության համար, ուստիև հաշվարկելի են: Հաշվարկը, քանակական չափումները ռեալ անհատների և առարկաների որակական հարաբե-

⁴ Նույն տեղում, էջ 60:

⁵ **Московичи С.** Деньги как страсть и как представление // **Машина М. С.** Творящая богов. М., 1998, с. 411.

⁶ Տե՛ս **Мартыненко В. В.** Социальная философия денег // "Вопросы философии", 2008, № 11, էջ 146-147:

⁷ Տե՛ս **Habermas J.** The Theory of Communicative Action. Vol. 2. Boston, 1989, էջ 327:

րությունները հանգեցնում են զուտ ձևերի, որոնց արտահայտման միջոց է դառնում փողը: Զինմելն ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքին, որ նոր ժամանակներում ապրանքադրամային հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց ձևավորվում են բնական և սոցիալական գիտությունները: Այդ ժամանակներից սկսած՝ հաշվարկումը դառնում է օբյեկտիվ և ճշգրիտ գիտելիքի անփոխարինելի չափորոշիչը: «Աշխարհն ըմբռնվում է որպես մաթեմատիկորեն հսկա խնդրի ճանաչողական իդեալ, որպես իրադարձությունների և իրերի որակական տարբերությունների մաթեմատիկական հաշվարկելի մի համակարգ»⁸: Ռացիոնալացման մասին իր հայտնի հետազոտությունում Վեբերն ընդգծում է. «Ներկայումս ռացիոնալությունն առավելաբար պայմանավորված է որոշիչ տեխնիկական գործոնների հաշվարկելիությամբ, որոնք ձևավորում են ճշգրիտ հաշվարկի հիմքը. ըստ էության, դա նշանակում է, որ այդպիսի ռացիոնալությունն ամենից առաջ հիմնվում է ռացիոնալ մաթեմատիկական ապացուցման և ճշգրիտ փորձարարական մեթոդներով կառուցված արևմտյան գիտության յուրահատկության վրա»⁹:

Փողի տարածումը և դրամաշրջանառության կտրուկ աճը նպաստում են նպատակառացիորեն աշխարհընկալմանը, ինչը հանգեցնում է այն բանին, որ մարդկային ցանկացած իռացիոնալ պրակտիկա ընկալվում է որպես լուսանցքային: Տնտեսավարման համակարգից աստիճանաբար դուրս են մղվում հուզական և բանախոհական որոշումները: Նպատակների և միջոցների ճշգրիտ հաշվարկը և ցանկալի արդյունքին հասնելու առավել արդյունավետ քայլերի հետևողական իրականացումը դուրս են մղում բախտին ու երջանիկ պատահականությանը ապավինելու նախընթաց փորձը: Վեբերը նշում է, որ մաքրակրոն խստակեցության ռացիոնալ բարոյախոսությունը իր անսահմանորեն ճգնակյաց ինքնասահմանափակմամբ իսպառ մերժում է ինչպես ժլատությունն ու կուտակման մոլուցքը, այնպես էլ կյանքի վայելքներին ու վավաշոտ բարքերին հագուրդ տալու համար անհրաժեշտ իռացիոնալ ծախսերը: Նրա համար անընդունելի են արվեստը, սպորտը, էրոտիկան և ժամանցի այն զվարճալի ձևերը, որոնք, իր կարծիքով, իռացիոնալ բնույթ ունեն, քանի որ շեղում են մարդու ուշադրությունը հոգևոր փրկության հասնելու ամենահուսալի եղանակից՝ ռացիոնալ կենսակերպից և խնայողական տնտեսավարումից¹⁰:

Դասական կապիտալիզմը (Ջ. Բաումանի ձևակերպմամբ՝ «ժամր արդիականությունը»), որը նպատակամղված է դեպի աշխատող դրամական կապիտալի աճը, չի հանդուրժում հիմնական նպատակից շեղող և, ըստ էության, իռացիոնալ բնույթ ունեցող որևէ պրակտիկայի գոյություն: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես նշում է Կ. Մարքսը, կապիտալի ձևով հանդես եկող դրամական սեփականությունը, որն իր նկատմամբ պահանջում է ռացիոնալ վերաբերմունք, դառնում է հասարակությունից, մշակույթից և այլ մարդկանցից անձի օտարման գլխավոր գործոնը¹¹:

Այսպիսով, փողը և դրա վրա հիմնված դրամատիրական տնտեսության զարգացումը արևմտյան հասարակության առանցքային ռացիոնալացման (Վեբերն այն բնութագրում է որպես արժեքային ռացիոնալություն) այն ա-

⁸ Зиммель Г., Նշվ. աշխ., էջ 346:

⁹ Նույն տեղում, էջ 444:

¹⁰ Տե՛ս Вебер М. Избранные произведения. Էջ 325-335:

¹¹ Տե՛ս Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. М., 2000, էջ 275-276:

ռանձնահատուկ գործոններն են, որոնք ծառայում են հասարակության մեջ միասնական տրամաբանության և միասնական իմաստների ձևավորմանը: Սակայն, ռացիոնալությունն ունի նաև մեկ այլ կարևոր հատկանիշ՝ իր հակադրությամբ՝ իռացիոնալին անցնելու հատկություն:

Ռացիոնալության տիպերի հակասականությունն ամենից ավելի հստակ դրսևորվում է ձևական և նյութական ռացիոնալությունների բախման մեջ: Այն սովորաբար համապատասխանում է դրամական հաշվարկի նկատառումներին, հաճախ հակասում է բարոյականության նորմերին, մարդասիրության, համերաշխության, գեղեցկության սկզբունքներին և հոգևոր արժեքներին: Դրամական ռացիոնալացումը ոչ միայն տնտեսության զարգացման ազդակ է, այլև տնտեսության մեջ մշտական լարվածության և շահերի բախման աղբյուր: «Ներկայումս, երբ տնտեսությունը կառուցվում է շահի և եկամտաբերության նկատառումներով, ըստ էության, այն դառնում է ինքնավար, վերին աստիճանի շահադետ և ռացիոնալ, քանի որ հիմնվում է միայն տնտեսական հաշվարկի վրա: Բայց նման ձևական ռացիոնալության մեջ մշտապես խուժում են հուժկու նյութական իռացիոնալություններ, որոնք սովորաբար ձևավորվում են եկամուտների բաշխման ժամանակ, ինչն իր հերթին հանգեցնում է նյութական-առարկայական առումով բարիքների իռացիոնալ վերաբաժանման»¹²: Դրամաշրջանառության սկզբունքների վրա հիմնված ձևական ռացիոնալությունը գործնականում երբեք չի կարող հաղթահարել իռացիոնալ գործունեության բոլոր ձևերը: Այս առնչությամբ Վեբերը նշում է, որ ժամանակակից կապիտալիզմը հնարավոր է միայն այնտեղ, որտեղ փողի կուտակման նկատմամբ իռացիոնալ կիրքը սկսում է ենթարկվել «ռացիոնալ սանձահարմանը»¹³: Ըստ էության, մարդիկ ձգտում են ամեն կերպ փող վաստակել, ընդ որում՝ ոչ միայն իռացիոնալ, այլև անբարոյական, անզամ հանցավոր միջոցներով: Իրական կապիտալիզմն իր զարգացման բոլոր փուլերում ներառել և շարունակում է այս կամ այն չափով ներառել բազմաթիվ իռացիոնալ, արկածախնդրական տարրեր: Այստեղ անհրաժեշտ է նաև հաշվի առնել ռացիոնալ բացատրության շրջանակներից դուրս գտնվող այլ գործոններ (տաղանդը, ինտուիցիան, կիրքը, նախապաշարմունքները, նախանձը, ատելությունը), որոնք թեև ռացիոնալ առումով անհնարին է հաշվարկել, բայց և չի կարելի ուրանալ դրանց դերն ու նշանակությունը տարատեսակ որոշումներ կայացնելիս: Մեկ նկատառում ևս. ինչպես անցյալում, այնպես էլ այժմ փողի նկատմամբ դրսևորվում է իռացիոնալ, գրեթե խորհրդապաշտական վերաբերմունք, փողի մոգական ուժը դառնում է պաշտամունքի առարկա, փողն ինքը՝ կուռք¹⁴:

Ռացիոնալության և իռացիոնալության համատեղման հարաշարժությունը դրսևորման նոր առանձնահատկություններ է ձեռք բերում հատկապես ժամանակակից զանգվածային հասարակության պայմաններում: Ֆինանսական վարքի արկածախնդիր դրսևորումները հետխորհրդային տարածքում, այդ թվում և Հայաստանում, իրենց լրումին հասան հատկապես

¹² Вебер М. История хозяйства. Биржа и ее значение, с. 21-22.

¹³ Вебер М. Избранные произведения, с. 48.

¹⁴ Տե՛ս Կնոբ-Շետինա Կ., Брюггер У. Рынок как объект привязанности: исследование постсоциальных отношений на финансовых рынках // "Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики". М., 2004, էջ 453, տե՛ս նաև՝ Матвеев С. Магия денег. М., 2005:

անցյալ դարի 90-ականներին՝ (ֆինանսական բուրգերի կառուցման շրջան), երբ շատ արագ մեծ փողեր ձեռք բերելու միամիտ և հակաբանական հաշվարկները վերածվեցին հուզական հրապույրի, էյֆորիայի, իսկ այնուհետև բուրգերի վրա հասած փլուզումները հարուցեցին համատարած խուճապ: Նման ծայրահեղ դեպքերում մարդկանց ֆինանսական վարքը կարգավորվում է ոչ թե ռացիոնալ հաշվարկով, այլ հանրային ներկայացման մեջ կոլեկտիվ գործողությունների մեջ ներառվածության չափով: Դա ողջախոհության հետ որևէ կապ չունեցող զանգվածային համաճարակ էր:

Ըստ էության, փողի և ռացիոնալության կապը հակասական է: Մի կողմից՝ փողը նպաստում է տնտեսության, մշակույթի, սոցիալական հարաբերությունների ռացիոնալացմանը, մյուս կողմից՝ այն ծնում և անընդհատ վերարտադրում է իռացիոնալություն: Այդ իռացիոնալությունը հանդես է գալիս ոչ միայն որպես ռացիոնալացման տարբեր (ամենից առաջ՝ նյութական և ձևական) տիպերի միջև եղած հակասություն, այլև որպես կրքի և ավանդական արկածախնդրության նոր դրսևորում:

Ձևական ռացիոնալացման նոր ձև է ֆորդիզմը: Որպես հարահոսային արտադրության կազմակերպման և կառավարման ճարտարագիտական-տնտեսական հարացույց՝ այն, ձևավորվելով 20-րդ դարի սկզբին, իր հիմնական գաղափարներն ու դիրքորոշումները տարածեց նաև հասարակական կյանքի մյուս ոլորտների վրա: Ժամանակակից հասարակության մեջ ֆորդիզմը պահպանում է իր նշանակալի դերը, սակայն, սոցիալական կյանքում տեղի ունեցող ինչ-ինչ գործընթացներով պայմանավորված, այն ևս փոխակերպվում է: Ձևական ռացիոնալության ժամանակակից ամենատարածված տարատեսակներից է մակդոնալիզացումը: Տարածվելով սոցիալապես նշանակալի բոլոր ոլորտների վրա՝ մակդոնալիզացումը դառնում է համաշխարհայնացման հատկանիշ և շարժիչ ուժ: Հիմնախնդրի գիտակ Ջ. Ռիտցերը, վերլուծելով այդ երևույթի առանձնահատկությունները, որպես դրա առավելություններ ընդգծում է արդյունավետությունը, հաշվարկելիությունը, կանխատեսելիությունը և տեխնիկական վերահսկողությունը¹⁵: Մակդոնալիզացման են ենթարկվում նաև տարատեսակ ֆինանսական պրակտիկաները: Ամենօրյա կենցաղային և այլ տիպի վճարումների ժամանակ անկանխիկ հաշվարկների օգտագործումը, ինչպես նաև շատ երկրներում կանխիկ փողի օգտագործման նվազեցումը դառնում են ֆինանսական ոլորտի մակդոնալիզացման նախադրյալ և այդ գործընթացի հետագա զարգացման կարևորագույն գործոն: Փաստորեն, մակդոնալիզացման՝ որպես ռացիոնալության նորագույն ձևի առանձնահատկությունն այն է, որ այն ձևական ռացիոնալության տարրեր է ներմուծում սոցիալական այնպիսի ոլորտներ, որոնք նախկինում ենթակա չէին այդպիսի ռացիոնալացման: Ռիտցերն ընդգծում է, որ ֆինանսական ոլորտում այդ նորագույն պրակտիկաների տարածմամբ հասարակական կյանքի իրողությունների որակական գնահատականներն իրենց տեղը զիջում են քանակականին: Համակողմանի հաշվարկման և դրա վերահսկողության շարունակական կատարելագործումը նպաստում է ռացիոնալության վրա փողի ազդեցության, դրամական հաշվարկման և գնահատման աճին¹⁶: Առանձնակի կարևորություն է ձեռք բերում վճարման անկանխիկ համակարգի ձևավորումը: Անկանխիկ փողը, վերջնականապես կորցնելով դրսևորման

¹⁵ Տե՛ս **Ritzer J.** The Macdonalization of Society. Pine Forge Press. 2000, էջ 12-15:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 77-78:

նյութական, իրային հատկանիշները (թղթադրամ, մետաղադրամ, ոսկի և այլն), հանդես է գալիս իր իրական էությամբ՝ որպես թվերով արտահայտվող, վերացական, պայմանական մեծություն: Ամենօրյա կարիքներն ու պահանջ-մուծքները բավարարելու համար փող ծախսելու անհրաժեշտության էությունը մնում է նույնը, բայց աշխարհի ձևական-ռացիոնալ ընկալմանն անպատրաստ մարդու համար դժվարանում է փողի կառավարումը համարժեք ձևով կազմակերպելու գործընթացը: Փորձը վկայում է, որ, ի տարբերություն կանխիկ փողի, պլաստիկ վճարային քարտով կատարվող գործարքների ժամանակ գումարն ավելի արագ և շատ է ծախսվում: Անկանխիկ փողի ռացիոնալ կառավարումը պահանջում է բազմաթիվ պայմանների և կանոնների իմացություն և, որ ամենակարևորն է, ցանկացած փոփոխությանը ժամանակին և համարժեքորեն արձագանքելու կարողություն:

Հետազոտելով ֆինանսական ոլորտում մակրոնալդացման՝ որպես ձևական ռացիոնալության դրսևորման առանձնահատկությունները՝ Ռիտցերը ներկայացնում է նաև այդ գործընթացի բացասական հետևանքները, իռացիոնալին անցնելու հավանականությունը, երբ մարդկային բանականությունն օտարվում է ամեն ինչից և, կորցնելով անձնային ակտիվության ստեղծագործ որակները, գործունեության ոլորտից արտամղում է ցանկացած նորը¹⁷: Ճիշտ է, մակրոնալդացման արդյունքում բարձրանում է ռացիոնալության, կանխատեսելիության միջին մակարդակը, բայց այդ ամենի հետևանքով անդառնալիորեն ապահովմանիզացվում են սոցիալական հարաբերությունները: Ըստ էության, այդ ռացիոնալությունը պարտադրվում է անհատին, և այն ոչ թե ազատ ընտրության արդյունք հանդիսացող ռազմավարական վարքածն է, այլ դրդապատճառների համախմբի առնչությամբ արտաքին, առընթեր գործողությունների և որոշումների ամբողջություն:

Գլոբալ հասարակության անհատականացված իրողությունների խճանկարային պատկերի համատեքստում ամենօրյա պրակտիկայի մակրոնալդացումը համակեցության գործառնության զանգվածային մակարդակում կյանքին հաղորդում է կայունություն և կանխատեսելիություն: Ժամանակակից սոցիոմշակութային զարգացման առանձնահատկությունները բնորոշվում են արժեքների համաշխարհայնացմամբ, ինչը հանգեցվում է ոչ թե պարզապես «ուրիշի»՝ որպես համընդհանուր կապի եզրափակիչ օղակի ավարտին, այլ, ինչն առավել կարևոր է, սոցիալական փոխգործակցության նոր մակարդակի լինելիությանը, որտեղ տեղային նախկին գործոնները կորցնում են իրենց նշանակությունը: Այս նոր մակարդակն ունի ռացիոնալության ինքնուրույն ձևեր, որոնք որոշվում են համաշխարհային տնտեսությանը և վիրտուալ փողին կապվածության չափով: Այս հանգամանքն իր առանձնահատուկ սոցիոմշակութային կնիքն է դնում հասարակական համակեցության կազմակերպման ողջ համակարգի վրա: Այն, ինչ ելք չունենալով դեպի այս նոր գլոբալ մակարդակը, կապված է մնում տեղային տնտեսական և սոցիոմշակութային իրողություններին, ենթարկվում է ռացիոնալության համապատասխան սկզբունքներին: Այս առնչությամբ անվերապահորեն կարելի է համաձայնել հետարդիականության ճանաչված տեսաբան Ջ. Բաումանի այն եզրահանգմանը, որ «յուրաքանչյուր սոցիալական միջավայր նպաստում է ռացիոնալության սեփական տեսակի ձևավորմանը, իր իմաստն է դնում կենսական ռացիոնալության ռազմավարության գաղափարի մեջ»¹⁸:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 136-139:

¹⁸ Бауман Ж. Текущая современность. М. – СПб., 2008, с. 117.

Ռացիոնալության առանձնահատկությունը ժամանակակից պայմաններում անմիջականորեն կախված է հասարակության սոցիոնշակութային յուրահատկություններից, որոնք իրենց հերթին պայմանավորված են արդիականության ընդհանուր բնութագրի սկզբունքային փոփոխությամբ: Արդիականությունը, ի տարբերություն իր գործառնության նախկին՝ Ջ. Բաումանի բնորոշմամբ «դասական» կամ «կարծր» փուլի, զարգացման «հոսող» փուլում ամենից առաջ բնութագրվում է միանշանակ դետերմինացման և պատճառահետևանքային կապերի կորստով: «Յոսող արդիականության» շրջափուլում անհետանում են համընդհանուր բարոյականության, միագիծ ժամանակի և սոցիոնշակութային տարածական հեռանկարի մասին ավանդական պատկերացումները: Այս պայմաններում ռացիոնալությունը կարող է ոչ միայն բազմակի լինել, այլև ընդունակ՝ անցնելու իր հակադրությանը՝ իռացիոնալին: Ընդ որում, ռացիոնալն այդ դեպքում, որպես ռացիոնալության որակապես նոր դրսևորում, ներառում է իռացիոնալի տարրեր: Համաշխարհային տնտեսության և ֆինանսների վիրտուալ փողը նպաստում է ինչպես ռացիոնալության ձևերի բազմազանության ձևավորմանը, այնպես էլ տնտեսության և սոցիոնշակութային գործունեության այլ ոլորտներում իռացիոնալության կտրուկ աճին: Համաշխարհայնացման և «հոսող արդիականության» պայմաններում ուժեղանում է սոցիալական խմբերի և կառուցվածքային այլ միավորների, ինչպես նաև անձնային նույնականության սոցիոնշակութային ապակարգավորման ընթացքը: Այստեղ, ինչպես նշում է Բաումանը, գերիշխում են կարճատև սոցիալական փոխգործակցությունները («իջևանատան» ֆենոմեն), որտեղ ոչ ոք երկար չի ապաստանում և ոչ մեկին ոչնչով պարտական չէ, և որտեղ հընթացս փոխակերպվելու և անցյալից առժամանակ հեռանալու, երբեմն դրանից կտրվելու կարողությունը դառնում է հաջողության հասնելու, նոր և հետաքրքիր հանգրվաններ գտնելու հուսալի գրավական: «Կարծր արդիականությունը,- նշում է Բաումանը,- եղել է փոխադարձ պարտավորությունների ժամանակաշրջան, մինչդեռ «հոսող արդիականությունը» տարանջատման, անորսալիության, ոչուրին փախուստի և անհույս հետապնդման ժամանակաշրջան է: Յոսող արդիականության պայմաններում իշխում են նրանք, ովքեր առավել անորսալի են և օժտված են առանց նախազուլաացման ազատ տեղաշարժվելու իրավունքով»¹⁹: Այս ամենն իրականացնելու համար անփոխարինելի նշանակություն ունի վիրտուալ փողը, որը ոչնչով կապված չէ որևէ տնտեսական գործունեությունից և սոցիալական կապերից ազատագրվելու և նույնականությունը փոխակերպելու անսահման հնարավորություններ է ընձեռում: «Այնտեղ, ուր չկա սահման, չի կարող ծայրահեղություն լինել»,- կարծում է վիրտուալ փող տնօրինողը: Այսպիսով, «հոսունությունը»՝ որպես ժամանակակից հասարակության սոցիալական կառույցի հատկանիշ, անմիջականորեն կապված է փողի փոխակերպման հետ: Փողը, վերածվելով զուտ նշանի, որի հետևում այլևս գոյություն չունեն փոխանակային հարաբերություններ մարդկանց ու իրերի միջև կամ մարդ-մարդ ու մարդ-սոցիալական հաստատություններ առնչությամբ, իսկապես ընդլայնում է իր հնարավորությունների շրջանակը: Ինքնասիրահարված փողը դառնում է կարողություն: Առանց հաշվի չծախսվող փողը դառնում է ինքնակառավարվող «արժեհամակարգ»՝ քմահաճ կորագծերով իրեն ցանկալի է

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 131:

դարձնում կամ անհետանում՝ առանց որևէ բացատրության: Փողը փոխում է մարդուն առանց նրա գիտության: Փողը դառնում է իշխանություն, իսկ ամեն մի իշխանություն այլակերպում է մյուսների հետ հարաբերությունները: Եվ քանի որ փողը նաև ցանկություններ մարեցնող է, այն վայրկենապես ջնջում է այն մեկը, որն արդեն հասանելի է դարձել, որպեսզի բորբոքի նորերը, որոնք առայժմ չի կարող բավարարել: «Հոսող արդիականության» պայմաններում ռացիոնալության չափանիշ է դառնում փողի առավել արդյունավետ օգտագործումը: «Կատարել ռացիոնալ ընտրություն ակնթարթայնության շրջանում,- նշում է Բաունանը,- նշանակում է ձգտել պարզևատրման՝ խուսափելով հետևանքներից և հատկապես այն պարտավորություններից, որոնք կարող են այրափսի հետևանքներ առաջացնել: Բոպեական պարզևատրման երկարատև հետևանքները սահմանափակում են ապագա պարզևատրման հնարավորությունները: Երկարատևությունն արժեքավոր հատկանիշից վերածվում է արգելքի, նույնը կարելի է ասել ամեն մեծի, կարծրի և ծանրի մասին, առհասարակ այն ամենի մասին, ինչը դժվարացնում և սահմանափակում է շարժումը»²⁰: Եթե ռացիոնալ կապիտալիզմի զարգացման համար, ինչպես պնդում էր Վեբերը, անհրաժեշտ է կայուն իրավական հիմք, որը պետք է ռացիոնալ տնտեսության համար ստեղծի շրջանակային պայմաններ, ապա գլոբալ տնտեսության և ֆինանսների վիրտուալ կապիտալի համար նախընտրելի է խիստ շրջանակի բացակայությունը: «Կարծր արդիականության» ռացիոնալությամբ ստեղծված գործողությունների կայուն և միանշանակ ալգորիթմները «հոսող արդիականության» փոխակերպումների շարժունության և անկանխատեսելիության պայմաններում վերածվում են անվստահության և պոտենցիալ ռիսկերի աղբյուրի: Ռացիոնալության հատկանիշները կորցնում են իրենց երբեմնի համընդհանուր նշանակությունը:

Ժամանակակից հասարակությանը բնորոշ ռացիոնալության մեկ այլ տիպ է ներկայացնում Ս. Կրավչենկոն՝ այն բնութագրելով որպես հետարդիականության «խաղային» մոտեցում՝ դրան ներհատուկ սոցիոնշակությալին առանձնահատկություններով: Գործառնության այս փուլում աճում է համակեցության հարաշարժության բարդությունը, հասարակության մեջ հարաբերական կարգը հաստատվում է՝ ելնելով զարգացման բազմաթիվ չկարգավորված գործոնների տատանումների քառսից: Ռացիոնալության այս տիպը հնարավոր է դարձնում անկարգի, անկանոնի կարգավորումը, կանոնակարգումը, սոցիալական տարբեր պրակտիկաների մեջ կրքի ոգու, շանսի, երջանիկ պատահականության օրգանական ներառմամբ՝ ռացիոնալի և իռացիոնալի զուգորդումը: Խաղայինը՝ որպես ռացիոնալության խառնածին տիպ, Կրավչենկոն բնութագրում է հետևյալ հատկանիշներով. «խիստ կանոնների անտեսում, սոցիալական պրակտիկաներում դերակատարների ակտիվ ինքնակազմակերպում և ստեղծագործության զարգացում պահանջող միանշանակ դետերմինացման և պատճառականության բացակայության գիտակցական ընդունում, հաջողության էթիկայի չափազանցված ընկալում, կողմնորոշում դեպի ռիսկը և երջանիկ շանսը, լուրջի և անլուրջի, իրականի և երևակայականի հակադրության վերացում»²¹: Այսպիսով, խաղային մոտեցման կարևորագույն հետևանքը պատահական շահումի և գիտելիքի ու երկա-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 140:

²¹ **Кравченко С.** Нелинейная социокультурная динамика: играйзационный подход. М., 2006, с. 119–124.

րատև, հետևողական ջանքերի շնորհիվ ձեռք բերված արդյունքների, ինչպես նաև գործունեության կանոնների ու ռիսկերի, բլեֆի և երջանիկ պատահականության հավասարաբեռնության ընդունումն է: Ֆինանսական պրակտիկաները, ինչպես հայտնի է, միշտ էլ այս հանգամանքը ներառել են իրենց մեջ, ուստի այդպիսի վարքաձևը բնութագրվել է որպես սպեկուլյատիվ: Սակայն գլոբալ ֆինանսական տնտեսության վիրտուալ փողի և ռեալ արտադրության ու շուկայի միջև առաջացած և անընդհատ խորացող խզումը «հոսող արդիականության» պայմաններում հատուկ նշանակություն է ձեռք բերում: Երբ վիրտուալ փողն այլևս որևէ կերպ չի առնչվում արտադրության և փոխանակության ոլորտում տեղի ունեցող գործընթացներին, այլ, Ժ. Բոդրիյարի արտահայտությամբ, ազատ լողում է, ապա դա օրինաչափության ոլորտից անցնում է պատահականության, կամայականության և խաղի ոլորտ²²: Տնտեսական դերակատարների և իրենց խնայողությունները բանկերին պահ տված քաղաքացիների համար փողն այլևս այն չէ, ինչ նախկինում էր: Այսինքն՝ փողն այլևս հուսալի ապագայի այն կայուն երաշխավորը չէ, որը թույլ էր տալիս պաշտպանվել շուկայի տատանումներից և արտադրության տարատեսակ ռիսկերից, պատահականություններից ու հանկարծափոխ ճակատագրի անակնկալներից: Փողն ինքը պաշտպանության, խնամքի և մշտական հոգատարության կարիք ունի: Ֆինանսական ոլորտի ցանկացած պատահական տատանում, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ռազմական, առողջապահական, էկոլոգիական և հնարավոր որևէ այլ պատճառ կարող է ճակատագրական նշանակություն ունենալ ողջ աշխարհի համար: Սակայն այս երևույթների հետևանքները միարժեք չեն: Մի կողմից վերոնշյալ ռիսկերն ու վտանգները սպառնում են մարդու՝ որպես ցեղային տեսակի ֆիզիկական գոյությանը, մյուս կողմից կարող են նպաստել հաջողության հասնելուն, «խոշոր շահունին»: Սոցիոմշակութային նման միջավայրում փորձությունը, փաստորեն, խաղացողին տրված ներուճակ հնարավորություն է. խիզախելու դեպքում հնարավոր ձեռքբերումը կարող է շատ մեծ լինել: Այս իրողության երկարժեք հնարավորությունները կարող են իրացվել ինչպես դրսևորման մակրոմակարդակում (ֆինանսատնտեսական գլոբալ խաղացողներ), այնպես էլ միկրոմակարդակում (առանձին քաղաքացիներ):

Այսպիսով, «հոսող արդիականության» գլոբալ աշխարհում նշանափոխական արժեք ունեցող վիրտուալ փողն այն ունիվերսալ ծածկագիրն է, որը գործառնում է իր ձևական-ռացիոնալության տրամաբանությամբ ու սկզբունքներով և չի արտացոլում տնտեսական կյանքի և շուկայի եղելությունները: Փողը դառնում է սոցիալական կյանքի սցենարի ու բեմադրության իրական հեղինակը: Բեմականացված հասարակական կյանքում գլխավոր դերակատար է դառնում փողը, որին, ինչպես Գի Դեբորն է ասում, մարդիկ միայն նայում են, «քանի որ նրանում սպառման տոտալությունն արդեն փոխարինվել է վերացական ներկայացման տոտալությամբ»²³: Ուստի բեմականացումը ոչ թե կեղծ սպառման աղախինն է, այլ ինքնին կյանքի կեղծ սպառումն է: Փաստորեն, փողը վերածվում է սիմուլյակրի (Բոդրիյար)՝ դառնալով ժամանակակից կյանքի և կենսագործունեության սոցիոմշակութային սիմուլյատիվ որոշարկիչ: Կարո՞ղ է արդյոք նման ծածկագիրը դառնալ սոցիալական կյանքի ռացիոնալացման գոր-

²² Տե՛ս **Бодрийяр Ж.** Символический обмен и смерть. М., 2000, էջ 75:

²³ **Дебор Г.** Общество спектакля. М., 2000, с. 19.

ծոն: Իրականությունը ներկայացնող գաղտնազերծված նման ծածկագիրը չի կարող ծառայել դրա ճշմարիտ բացատրությանն ու գնահատմանը: Ծածկագրի միջոցով միայն կարելի է ստեղծել իրականության հասկացման ու մեկնության բազմաթիվ հնարավոր տարբերակներից մեկը, որը, ի դեպ, ռացիոնալ կլիմի միայն նախապես տրված նշանագիտական արժեքաբանության խիստ որոշակի համատեքստում: Հետևաբար, եթե փողը եղել է շուկայական տնտեսության ռացիոնալացման արդյունք և կարևորագույն գործոն, ապա «հոսող արդիականության» համաշխարհային տնտեսության վիրտուալ ֆինանսների զարգացման պայմաններում այն կարելի է դիտարկել միայն որպես «կեղծ ռացիոնալացման» առանձնահատուկ դրսևորում:

Իսկական հարստությունն այն է, որն աշխարհի ամբողջ ոսկով չես գնի: Պետք է հարստությունը շփոթել փողի հետ: Պետք է զգուշանալ այն բանից, ինչը մարդը չի կարող իրեն պարզել: Խրախուսելի ցանկությունը, որի համար արժե ջանք թափել, պետք է վերածել դրամի՝ սոսկական մի ցանկության, որը իրերի հանդեպ անտարբերություն ծնելով, հավասարեցնում է նրանց:

ГАГИК СОГОМОНЯН – *Деньги как социокультурный детерминант трансформаций рациональности.* – В современных условиях деньги больше не являются универсальным эквивалентом обмена. Они становятся одним из основных элементов, определяющих общую систему прав и обязанностей в социокультурной жизни общества; их отсутствие или наличие свидетельствует об общем самочувствии социума. Из абстракции обмена деньги превращаются в самостоятельную ценность. Связь денег и рациональности становится противоречивой. С одной стороны, они способствуют рационализации социальных отношений, с другой стороны, порождают и воспроизводят непрерывную иррациональность. Деньги выступают как реальный автор сценария и постановки социальной жизни, становясь ее социокультурным детерминантом.

Таким образом, если прежде деньги были результатом и важнейшим фактором рационализации рыночной экономики, то в условиях развития виртуальных финансов их можно рассматривать только как своеобразное и особое проявление "псевдорационализации".

GAGIK SOGHOMONYAN – *Money as a socio-cultural determiner of rationality transformations.* – In modern life, money has already stopped being a universal means of exchange. The relationship between money and rationality is a contradictory one. On the one hand, money serves the rationalization of social relationships; on the other hand, it creates and continuously produces irrationality. Money sets up social life and rules it, hence serving as a socio-cultural determining factor for contemporary life.

Thus, if money used to be the result and an important factor in market economy rationalization, it can be regarded only as a unique expression of "false rationalization" in the context of contemporary development of world economy virtual finances.